

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Göç ve Kentsel Mekân: Suriye'de Etnik Kompozisyonun Yeniden Dağılımı

Migration and Urban Space: Redistribution of Ethnic Composition in Syria

Zeynep Banu DALAMAN^{a*} Hüseyin Murat LEHİMLER^b

^aDr. Öğr Üyesi, İstanbul Topkapı Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Göç Politikaları Araştırma ve Uygulama Merkezi (GÖÇAR) Müdürü, İstanbul / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-6691-0782

^bİstanbul Topkapı Üniversitesi, Göç Politikaları Araştırma ve Uygulama Merkezi (GÖÇAR) Koordinatörü, İstanbul / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-9542-9322

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Nisan 2022

Kabul tarihi: 27 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler:

Suriye,
Arap Baharı,
Göç Hareketliliği,
Sykes Picot,
Federal Suriye Devleti.

ÖZ

2011'den itibaren devam eden Suriye kaynaklı göç hareketliliği, 2010'da başlayan Arap Baharı (siyasal – sosyal hareketler serisi) içinde değerlendirilen Suriye İç Savaşı'nın sonucudur. Göç hareketliliği, ortaya çıkışı, gelişimi ve etkileri bakımından çok katmanlıdır. Tarihsel açıdan geçmişle, günümüzle ve gelecekle ilgili unsurlara sahiptir. Ortadoğu'nun tüm tarihsel dönemlerinden arta kalan etnik, dini, kültürel yapılar varlıklarını sürdürmektedir ve 20. yüzyıl başlarından itibaren yaşanan gelişmeler bu unsurlar arasındaki ilişkileri, iş birliklerini ve rekabetleri derinleştirerek günümüzde yaşananların tarihsel zeminini oluşturmuştur. Ortadoğu'nun siyasal - kültürel yapısının heterojen karakteri de bu iç savaşı etkilemiş durumdadır. En önemlisi petrol olmak üzere doğal kaynakların ele geçirilmesine yönelik uluslararası rekabetin, bölge dışı devletlerin, uluslararası kuruluşların ve terörist grupların bölgedeki aşiret, tarikat, siyasi parti, yasal ya da yasadışı örgütler hatta hükümetlerle dönemlere göre değişen ittifaklar, koalisyonlar ortaya çıkarılmasıdır. Bir başka katman da her biri eski uygarlıkların bakiyesi kentlerin yıkımı sorunudur. Yıkım, savaşan tarafların kenti ele geçirmek için uygulandığı ve ele geçirildiğinde son verilen bir sınırlılıkla kalmamaktadır. Kentin mimari ve tarihi yapıları ortadan kaldırılmakta, tapu ve nüfus kayıtları imha edilmekte, demografik yapının değişimi için kent sakinleri göçe zorlanmakta ve ülkenin “başka yerlerinden insanların kente yerleşmeleri” özendirilmektedir. Kent odaklı mekânsal değişimlere ek olarak kentlerin idari yapılarında “meclis”, “öz yönetim”, “komisyon” benzeri adlarla yeni yönetim modelleri denenmektedir. 1916'da Sykes Picot Anlaşması ile oluşturulan, Ortadoğu'nun heterojen, etnik – kültürel dağınıklığını dikkate almayan sınır düzenlemeleri yerini homojenleştirilmiş, etnik – kültürel kimliklerin kendilerine ait kentlere, bölgelere yığıldıkları yeni bir Ortadoğu inşa edildiğini göstermektedir. Bu makalede, Suriye İç Savaşı'ndaki tarafların siyasal ve ideolojik eylemleri incelenerek “Suriye'de Etnik Kompozisyonun Göç Yoluyla Mekâna Yeniden Dağılımı ve De Facto Federe Kent Yapılanmaları” hipotezi tartışılmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received April 11, 2022

Accepted June 27, 2022

Keywords:

Syria,
Arab Spring,
Migration Mobility,
Sykes Picot,
Federal State of Syria.

ABSTRACT

The migration mobility originating from Syria, which has been continuing since 2011, is the result of the Syrian Civil War, which is evaluated within the Arab Spring (political-social movements series) that started in 2010. Migration mobility is multi-layered in its emergence, development and effects. Historically, it has elements related to the past, present and future. Ethnic, religious and cultural structures remaining from all historical periods of the Middle East continue to exist, and the developments since the beginning of the 20th century have deepened the relations, cooperation and rivalries between these elements and formed the historical basis of what is happening today. The heterogeneous character of the political-cultural structure of the Middle East has also affected this civil war. The most important thing is that international competition for the seizure of natural resources, including oil, creates alliances and coalitions with tribes, sects, political parties, legal or illegal organizations and even governments in the region by non-regional states, international organizations and terrorist groups. Another layer is the problem of the destruction of cities, each of which is the remnant of ancient civilizations. The destruction is not limited to the fact that the warring parties are applied to seize the city and end when it is captured. The architectural and historical structures of the city are destroyed, the land registry and population records are destroyed, the inhabitants of the city are forced to migrate to change the demographic structure, and “people from other parts of the country are encouraged to settle in the city”. In addition to the urban-oriented spatial changes, the administrative structures of the cities include “assembly”, “self-defense”. New governance models are being tried with names such as “governance”, “commission.” Border regulations created with the Sykes Picot Agreement in 1916, which do not take into account the heterogeneous and ethnic-cultural disintegration of the Middle East, are replaced by a new homogenized, ethnic-cultural identities concentrated in their own cities and regions. In this article, the hypothesis of “Redistribution of Ethnic Composition in Syria through Migration and De Facto Federated Urban Settlements” is discussed by examining the political and ideological actions of the parties in the Syrian Civil War.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: banudalaman@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Urban areas are at the forefront of places affected by migration mobilities. In most migration mobilities, cities remain as a direct source of migration and destination. In terms of its effects on these spaces, migration is accepted as a paradigmatic dynamic that reveals the structure, space and community changes in the society. Immigration originating from Syria originates from the cities that have been rendered irreversible since the beginning of the immigration. Examining the data and reports on the attempts to change the demographic structure, as well as the armed physical destruction carried out by the civil war parties, proves this determination. Especially by scanning the archive data and reports compiled by the officials of international organizations in Syria, it has been tried to determine the change in the ethnic and cultural profile of migration in the cities of Syria. In this research study, it is tried to reveal that the migration mobility originating from Syria has changed the ethnic and cultural demographic profile of the provinces in the source country, by making a result analysis. In the introduction part of the study, the historical transformation of the social structure in Syria is investigated by making a literature review. Syria, which reflects the ethnic-cultural heterogeneous profile of the Middle East, has a rich heritage that should be accepted as the remnant of the religion and belief communities of the states and empires that lived in the past. The fact that these differences have created an environment of constant conflict since the beginning of the 20th century is a finding that the literature frequently emphasizes and tries to determine its causes. According to some authors included in the article, this chaotic diversity was tried to be resolved with the Sykes-Picot Agreement. But other writers think that the Sykes-Picot aimed to delay problems rather than resolve conflict. It is thought that both approaches should be considered in this study. When analytically focusing on migration mobility, there may be a phenomenon of migration that exhausts the conditions of return as soon as it begins. This is the first case, and if it happens, countries and cities that have to accept immigrants are waiting for changes that can reach the "uncontrollable" point. The second situation is migration mobility, where the conditions for return are not exhausted, and even if the exact duration is uncertain, migration can be considered "controllable, manageable" until the moment of return. The change in the ethnic composition of the cities in the country of origin (Syria) is important in terms of debating which of the two situations is in question.

In the analysis phase of the study, discussions were made in the context of Edward Azar's Protracted Social Conflict and Moser & Weiss' concepts of belonging in the nationalization process, Nuri Bilgin's social identity – collective identity analysis. As a method, reference is made to the conceptual meanings of demographic (ethnic - cultural) change, which can be considered in the sociological framework, in terms of law, political science and history.

In the process of the Syrian Civil War, the conflicting parties seem to have turned to the aim of "changing the ethnic-cultural structure of the cities they have under their control", leaving aside their aims, which they describe as "overthrowing the Assad regime and transitioning to democracy with free elections". While reaching this goal, a city is being created where those who migrate from the cities cannot return. This opinion (conclusion) obtained in this study is foreseen as the main problem of migration management for transit and destination countries.

Since 2011, the Syrian civil war has dealt irreversible blows to the unitary structure of the country. Territories belonging to ethnic-cultural identities that make up the country historically pass into the hands of powers other than their owners. All conflicting elements do not hesitate to use violence against those who do not belong to the ethnic and cultural identities they own, they seize their assets and force them to migrate. There are reports that internally displaced persons (IDPs) had to migrate at least once before arriving in their home city.

This chaotic situation became the problem of all states that dominated the region, including the Ottoman Empire. Sykes-Picot Agreement can be regarded as a failed project prepared for this purpose in the 1916. The "colonization policy" that France tried to implement after the Sykes-Picot (1916) was not long-term either, and it tried to gain the control that it could not achieve in all, with the separation of the Nusayri - Alawi state. However, this plan was also unsuccessful in a short time, and with the establishment of the Syrian Arab Republic in 1945, these ambitions were left to the future.

With Hafez Assad's seizure of power, the Syrian State implemented a unique policy in which Sunni Arabs, Kurds and Turkmens were ignored. In this period, the USSR (and Russia) supported regime adopted a totalitarian political system that constantly competes and struggles with each other and with the regime. The most sad result of the Syrian civil war has been the destruction of cities and provinces with a historical past in such a way that they could not stand up again. The social and physical destruction of cities and infrastructures during the Civil War is the source of internal and external migration of the country. Urban-spatial destruction is technically difficult to recover under the control of organizations from each region or in the face of proxy wars with non-regional countries. Because the financial need for resettlement after demolition is quite high.

In terms of migration management, the irreversible situation of the migration source provinces (physical destruction, change of demographic structure, change of ethnic-cultural structure) is seen throughout the Syrian governorates. There is a political approach that develops spontaneously during the civil war or is used for this purpose. As a result, the redistribution of ethnic composition to governorates and physical damage can not be solved only by migration management and humanitarian aid, but will increase the problems.

Giriş

Göç hareketliliklerinin etkilediği mekânların başında kentsel alanlar gelmektedir. Çoğu göç hareketliliğinde kentler, doğrudan göç kaynağı ve varış mekânı durumunda kalmaktadır. Bu mekânlardaki etkileri bakımından göç, toplumdaki yapı, mekân ve topluluk değişimlerini ortaya çıkaran paradigmatik bir dinamik kabul edilmektedir. Zira tarihsel açıdan incelendiğinde göç, kentlerin gelişimi ve dönüşümü için beşerî, iktisadi ve kültürel girdileri temin etmektedir. Ama diğer yandan göç, kentleri kontrol edilemez değişime sürükleyebilmektedir. Suriye kaynaklı göçmenlik, göçmenliğin başlama anından itibaren geri dönülemez duruma getirilen kentlerden kaynaklanmaktadır. İç savaş taraflarının gerçekleştirdikleri silahlı fiziki yıkım yanında demografik yapının değiştirilmesi girişimlerine ilişkin veri ve raporların incelenmesi bu tespiti kanıtlamaktadır. Özellikle uluslararası kuruluşların Suriye’deki görevlileri tarafından derlenen arşiv verileri ve raporlar taranarak Suriye’deki kentlerde göçün etnik ve kültürel profil değişimi tespit edilmeye çalışılmıştır. Nitel – Doküman Arşiv araştırma yöntemi uygulanarak ulaşılan arşiv verileri ve dokümanlardan sonuç çıkarma ve varsayımın tartışılmasını sağlayan doğrulama sınanmıştır. Bu çalışmada, Suriye kaynaklı göç hareketliliğinin kaynak ülkede kent etnik ve kültürel demografik profili değiştirdiğinin tespiti, sonuç analizi yapılarak ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ortadoğu ve Dünya için göç olgusunun başladığı andan itibaren geri dönmenin söz konusu olamayacağı biçimde gerçekleşme özelliği taşıması; göç yönetim sürecinde tüm uluslararası, ulusal, sivil, kamusal aktörlerin göçle ilgili yaklaşım ve faaliyetlerini etkileyecektir.

Çalışmanın Giriş bölümünde literatür taraması yapılarak Ortadoğu ve Suriye’de toplumsal yapının tarihsel dönüşümü araştırılmıştır. Ortadoğu’nun etnik – kültürel heterojen profilini yansıtan Suriye, geçmişte yaşamış devlet ve imparatorlukların, din ve inanç topluluklarının bakiyesi kabul edilmesi gereken zengin bir mirasa sahiptir. Bu farklılıkların 20. yüzyılın başlarından bu yana sürekli çatışma ortamı doğurması, literatürün sıklıkla vurguladığı ve nedenlerini belirlemeye çalıştığı bir tespittir. Bu kaotik çeşitlilik, makalede yer verilen bazı yazarlara göre Sykes Picot Antlaşmaları ile çözülmeye çalışılmıştır. Ama başka yazarlar, Sykes Picot’nun çatışmalı ortamın giderilmesinden çok sorunların ertelenmesini amaçladığı düşüncesindedir. Bu çalışmada her iki yaklaşımın da dikkate alınması gerektiği düşünülmektedir. Analitik olarak göç hareketliliği odağa alındığında, başladığı anda geri dönme koşullarını tüketen göç olgusu söz konusu olabilir. Bu birinci durumdur ve olması durumunda göçmenleri kabul etme durumunda kalan ülke ve kentleri “kontrol edilemez” noktaya varabilecek değişimler beklemektedir. İkinci durum ise geri dönme koşullarının tükenmediği göç hareketliliğidir ve kesin süresi belirsiz de olsa geri dönme anına kadar göç, “kontrol edilebilir, yönetilebilir” kabul edilebilir. İki durumdan hangisinin söz konusu olduğunun tartışılabilirliği açısından göç kaynağı ülkede (Suriye) kentlerin etnik kompozisyonunun değişimi önemlidir.

Çalışmanın analiz aşamasında Edward Azar’ın uzun süren sosyal çatışma (1990), Moser ve Weiss ikilisinin uluslaşma sürecinde aidiyet kavramları (2003) ve Nuri Bilgin’in sosyal kimlik–kolektif kimlik analizleri (2016) bağlamında tartışmalar yapılmıştır. Yöntem olarak sosyolojik çerçevede ele alınabilecek demografik (etnik–kültürel) değişimin hukuk, siyaset bilimi ve tarih açısından da kavramsal anlamlarına atıf yapılmaktadır.

Kentlerin etnik kompozisyonunun kentlere yeniden dağılımı, savaş ve istilaların amaçlarından biridir. Bu tarihsel gerçeklik çağlar boyunca yaşanan göçlerin çoğunun nedeni olmuştur. Suriye İç Savaşı sürecinde ise çatışan taraflar, “Esad rejimini devirmek ve serbest seçimlerle demokrasiye geçmek” olarak betimledikleri amaçlarını bir tarafa bırakarak, “kontrol altına aldıkları kentlerin etnik–kültürel yapısını değiştirmek” amacına yönelmiş

gözükmektedir. Bu amaca ulaşırken kentlerden göç edenlerin geri dönemeyecekleri bir kent ortaya çıkarılmaktadır. Bu çalışmada elde edilen bu kanaat (sonuç), geçiş ve varış ülkeleri için göç yönetiminin temel problemi olarak öngörülmektedir.

Ortadoğu ve Suriye

Gerek coğrafi gerekse siyasal anlamda Orta Doğu kelimesi, ilk defa Amerika Birleşik Devletleri'nde, tarihçi Alfred Thayer Mahan tarafından kullanılmıştır (Lewis, 1964, s. 75). Batısında Mısır ve Kuzey Afrika'nın, kuzeyinde Türkiye'nin, doğusunda Asya'nın bulunduğu bölge, Batı düşünüy için Doğu'nun (Şark'ın) kapısıdır. Orta Doğu bölgesi, Asya ve Avrupa ya da Afrika kıtalarından ayrı, müstakil bir kültürel alan olarak kabul edilmektedir. Roma İmparatorluğu'nun Doğu'yu "yakın", "orta", "uzak" olarak tanımlamasına dayandığı da ileri sürülmektedir (Dursun, 2010, s. 1233). Tanım Türk Dil Kurumu sözlüğünde 'Orta Doğu' olarak, ayrık yazılmış (Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu) olsa da bugün akademik yazında kabul gören yazım şekli 'Ortadoğu' şeklinde bitişik yazıdır.

Ortadoğu'nun tarihsel anlamı neredeyse insanlık tarihi ile birlikte anlaşılabilen bir mefhumdur. Zira bu coğrafya M.Ö. 12 binlerden, Neolitik Çağ'dan, insanların yerleşik hayata geçişine ve dünyadaki ilk yerleşmeleri kurmasına ev sahipliğiyle önem taşımaktadır. Tarım Devrimi olarak adlandırılan ilk büyük küresel değişimin merkezi kabul edilmektedir (Seyhan & Günay, 2015). Aynı zamanda Ortadoğu, modern devletin ilk aşamada, kent-devlet formuyla ortaya çıktığı coğrafya kabul edilmektedir (Ateş & Ünal, 2004).

Ortadoğu'nun tarihini betimleyen dönemleri tasnif eden eserler tarandığında, Antik dönem, Roma İmparatorluğu dönemi, İslam ve Arap Devlet hakimiyeti, Moğol istilası, Haçlı seferleri ve son olarak Osmanlı İmparatorluğu dönemi sıralaması yapılabilir. Norman John Greville Pounds, bu sıralamanın sonunda yer alan Osmanlı İmparatorluğu'nun, günümüz Ortadoğu'sunun temel biçimleyicisi olduğunu, "İslam dinine dayalı biraradalık ile Osmanlı'nın bıraktığı "kültürel miras" tanımıyla anlatmaktadır. Ama Ortadoğu'nun bir başka büyük mirası da teolojik tarihidir. Musevilik ve Hristiyanlık dinleri de Ortadoğu kaynaklıdır (Çetin, 2014, s.4). Ayrıca etnik yapı; Hint-Avrupa, Sami ve Turani olmak üzere üç kaynakla açıklanmaktadır. Bu kaynaklardan gelen Araplar, İbranilerdir. Kaldeliler, Süryaniler, Akadlar, Babilliler, Asuriler Ortadoğu'nun etnik çeşitliliğini oluşturmaktadır ve her birinin gerek üç semavi dine gerekse de diğer dinlere yönelik alt kültürleri bulunmaktadır (Dursun, 2010, s. 1248).

Ortadoğu tarihinin eski, çok kültürlü yapısının ortaya çıkmasında temel etkenlerden biri de savaşlar ve istilalardır. Moğol istilası veya Haçlı seferleri başta olmak üzere çok sayıda savaş ve istila Ortadoğu'ya farklı ırk ve kültürlerin taşınmasına neden olmuştur. Her istila, aynı zamanda Ortadoğu yerli halklarının ve kültürlerinin bölgeyi istila eden halklar ve kültürleriyle ilişki kurmasını sağlamıştır. Yine tarihsel açıdan, Ortadoğu'nun şekillenmesini sağlayan bir başka bileşen, ticaret olmuştur. İpek ve Baharat yolu olarak isimlendirilen, İlk ve Orta Çağ'ın küresel ticaret rotaları, Ortadoğu'nun Doğu Akdeniz kıyılarında Levant olarak isimlendirilen bölgenin dünya ticaret merkezlerinden birisi olmasını sağlamıştır. Bu bileşen de Ortadoğu'nun etnik unsur, kültür ve inanç yapısını çeşitlendirmiştir. Dolayısıyla Ortadoğu'nun tarihsel dönüşümü onu, Bernard Lewis'in deyimiyile "transferler alanı"na dönüştürmüştür (Özkul, 2011). Bu alanın tarihsel, tekrarlanan ve karmaşıklaşan dinamik yapısı bölge sınırlarını aşan ve dünyanın genelini ilgilendiren bir öneme sahip olmasını sağlamıştır.

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde ise Ortadoğu'nun dünya için mevcut önemi yeni bir ivme kazanmıştır. Sanayi Devrimi'nin temel girdisi petrolün hem rezerv büyüklüğü hem çıkarma – işleme maliyetinin ekonomik oluşu hem de sanayileşen ülkelere en yakın

mesafedeki üretim alanı oluşu, Ortadoğu'nun önemini artırmıştır. Birinci Dünya Savaşı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden tamamen alınan coğrafya, İngiltere tarafından dönemin İngiliz siyasetinin temel stratejisi olarak kolonileştirilmeye çalışılmıştır. 1916 Sykes Picot anlaşması ile Ortadoğu, devletlere bölünmüştür. Bu devletlerin kurulması, toplumların geçirdikleri siyasal değişim evreleriyle, uluslaşma veya ulus devletleşme gibi süreçlerle olmamıştır. Ortadoğu bütünü oluşturulan etnik ya da dini unsurlardan herhangi birine ait olmayan, Arapça dili ve İslamiyet'in görünürde kurulan devletler için bağlam kabul edildiği ama diğerlerinden farkı anlatılamayan Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan ve Körfez emirlikleri bir "bölünmüşlüğün yönetimi" olarak tercih edilmiştir. Neredeyse her devlet, petrol rezervlerinin işletilmesi ve dünya pazarlarına arz edilmesi için muhataplığı yürüten yöneticilerinin Batılı firmalarla ilişki tesis ettiği firmalar gibi kurgulanmıştır. Dolayısıyla 20. yüzyıl Ortadoğu'sunun en üst katmanı "devlet aygıtı" içinde yer alan "yöneten aileler veya sınıflar"dan oluşturulmuş, ancak alttaki katmanlar tarihsel mirası temsil eden etnik ve inanç dağınıklığı olarak muhafaza edilmiştir. Çok sayıda etnik grup, çok sayıda dini cemaat ve Ortadoğu'nun aşiret-kabile toplumsallığı tüm geleneksel tanım ve tavırlarıyla yaşamaya devam etmiştir. Embel'e göre Ortadoğu'da milli devlet inşası yerelde gelişmemiş, devlet kurumu dışarıdan ithal edilmiştir (2021, s. 184).

20. yüzyıl başlarında kurgulanan ve göreceli olarak kaotik tanımlanabilecek siyasal – sosyal durumun Sykes Picot ile "kalıcı" bir düzene dönüştüğünü ileri sürmek zordur. Çünkü 1916'da Sykes Picot'nun böldüğü arazi parçaları, zaten coğrafyaya dağılmış ve birbirleriyle iç içe geçmiş kimlik alanlarının dahi içinden geçen sınırlarla daha da bölünmüştür. Aslında çoğu yazar, prensipte bu bölünmüşlük ve kaotik sistemin ortaya çıkarılmasının nedenini, aşiret ve kabilelerin, etnik grupların, inanç kümelerinin aralarındaki rekabetten de yararlanarak, coğrafyayı kolay yönetme pozisyonu almak için olduğu görüşündedir. Dolayısıyla birbirinden farklı etnik, dini, kültürel unsurların yaşadığı köylerin, mahallelerin dahi yan yana konuşlandığı coğrafyada sosyal, ekonomik ve siyasal düzenin oluşumu da zorlaşmıştır. Bu zorluk, yapay sınırlara sahip devletlerin baskıcı yönetim sistemleriyle yönetmeyi kolaylaştıran bir modelin uygulanmasını kolaylaştırmıştır.

Ortadoğu ve Suriye'de etnik ve kültürel kimliklerin tanımları ve aralarındaki ilişkiler, sosyal kimlik niteliği taşımakla beraber kolektif kimliğe dönüşmede sorun yaşamıştır. Nuri Bilgin, sosyal kimliği tanımlarken, "kimliğin kişilerarası düzeydeki ifadesidir" (Bilgin, 2016, s.17) şeklinde bir tanımlama yapmıştır. Ona göre Kolektif Kimlik ise "sosyal kimliğin topluluklar düzeyindeki ifadesi"dir ve etnik, dinsel ve ulusal kimlikler bunun versiyonlarından (A.g.e., s. 18). Dolayısıyla, Ortadoğu ve Suriye'de sosyal kimlikler, kabile ve aşiret düzeyinde kalmış, uluslaşmayla tamamlanacak bir kolektif kimlik genişlemesinin yaşanması gecikmiştir. Bu gecikmede bölgede hâkim olan imparatorlukların, kolonist işgalcilerin ve nihayet Baas¹ rejiminin etkileri bulunmaktadır.

¹ Orta Doğu'nun geçtiğimiz yüzyıla damgasını vuran siyasal hareketlerden biri olan BAAS(yeniden diriliş), emperyalist ülkelerin sömürü düzenine karşı milliyetçi(Arap milliyetçiliği) bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Baas, 1943 yılında çoğunluğu batıda eğitim görmüş bir grup Suriyeli Arap entelektüeli tarafından Ortodoks Hıristiyan Mişel Eflak'ın ve Selahaddin Bitar'ın öncülüğünde kurulmuş, 1944 yılında parti halini almıştır. Baas Partisi, Irak'ta 1968'den 2003' kadar 35 yıl, Suriye'de ise 1963'ten bu yana yaklaşık 60 yıldır iktidarda olan ve yirminci yüzyılın ikinci yarısı ile yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde Ortadoğu'yu derinden etkilemiştir. 1971'den beri Esad ailesi tarafından yönetilmektedir. Bir kitle partisi olmak amacıyla yola çıkan Baas Partisi, toplumsal eşitlik ve sekülerizm ilkeleri dolayısıyla daha çok azınlıkların ilgisini çekmiştir. Baas liderleri, daha önceleri şehirli ve Sünni Arapların tekelinde bulunan Arap milliyetçiliğini seküler bir temel üzerinde yeniden tanımlayarak Batı tarzı bir ideolojiye dönüştürmüş ve böylece azınlıklara dayanan bir rejim oluşturmuşlardır. İslam'ı ikinci plana iten Baas Partisi, Arap tarihindeki merkezi rolü dolayısıyla İslam dinini Arap milli kültürünün ayrılmaz bir parçası olarak görmeye devam etmiştir (Ataman, 2012, s.15).

Ortadoğu halklarının kendilerine ait petrol ve diğer doğal kaynakları sahiplenecek bilince ya da siyasal yapıyı ulus devlete dönüştürebilecek gelişmeleri sağlayacak rejimlerin doğmasına da engel olmuştur. Batılı esinlerle ortaya çıkan Baas gibi siyasal projeler ise kısa sürede “romantik” deneyimlere dönüşerek başarısız olmuştur. Baas, Suriye ulusu kolektif bilincinin oluşmaması için toplumu oluşturan sosyal (etnik, kültürel) unsurlar arasında sürekli rekabet ve çatışma ortamı oluşturmuş, çoğu zamanda da bazılarıyla doğrudan çatışmıştır.

2010’da Kuzey Afrika ülkeleri ve Ortadoğu’da -görünürde 2008 Küresel Ekonomik Kriz nedeniyle- sosyal huzursuzluklar başlamış ve kısa süre içinde etkili siyasal muhalefet hareketine dönüşmüştür. Libya, Mısır, Tunus ve Cezayir’de iktidarda bulunanların yönetimden uzaklaştırdığı eylemlere dönüşen değişim, 2010’da Suriye’de de denenmiştir (Harunoğulları, 2017, s. 324-325). Ancak Suriye’de bu deneme, ortaya bir iç savaş çıkarmıştır. Bu durum, 2 yıl içinde bölge dışı ülkelerin ve uluslararası kuruluşların dahil olduğu, *Islamic State of Iraq and Al-Sham* (Irak ve Şam İslam Devleti -ISIS) gibi örgütlerin devlet olmayan savaşan taraflar olarak yer aldığı bir kaosa dönüşmüştür. Bu kaotik ortam görünürde “Nizam” adı verilen Esad yönetiminin ve temsil ettiği kabul edilen Nusayri azınlığın devlet yönetiminden uzaklaştırılmasının ardından Suriye’de özgür seçimlerin yapılması ve demokrasiye geçilmesi ile son bulacaktır. Ancak bu beklenti gerçekleşmemiştir. Rejimin Suriye’de uyguladığı politikalar, Hafız Esad döneminden başlayan ve halefi Beşar Esad tarafından sürdürülmeye çalışılan, Suriye’ye özgü, tipik bir modeldir. Bu modelde genel nüfus içinde azınlık durumunda bulunan Nusayriiler, ekonomi, bürokrasi ve güvenlik kurumlarında kilit konumdadırlar. Fransız sömürge döneminde Batılılaşan aile ve modern Nusayri toplumu öz yaşamlarında Batılı bir yaşam süren, Suriye’nin elit kesimlerini temsil etmektedir. Ancak bu Batılı yaşam tarzı, Suriye’de Batılı değerlerin siyasal ve toplumsal yaşama sirayetini engellemektedir. Suriye toplumunu oluşturan etnik ve dini kimliklerin temsil edildiği bir siyasal sistem yerine onların tarihten devraldıkları yaşam biçimlerini sürdürmelerine ve kendi aralarında süren didişmeleri devam ettirmelerine müdahale etmemek, bu durumdan iktidarı elde tutmak için yararlanmak, Esad Rejiminin temel stratejisidir (Kodaman & Birsnel, 2012, s. 21).

Suriye’nin 1918 sonrasında iktidarı eline alan tüm egemen çevreleri bu stratejiyi “coğrafyayı yönetmenin formülü” olarak kabul etmiştir. Bu durum, milliyetçi söylem ve programlara sahip siyasal çevrelerin aralarında Arap Milliyetçiliğini temsil ettiğini ileri süren BAAS Partisinin de değiştirmedeği bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımın sonucunda Suriye’de, “Suriyelilik” ya da “Suriye ulusu” olgularının ve kimliklerinin oluşumu engellenmiştir.

Yirminci yüzyıl başlarından günümüze kadar Suriye’de gözlemlenebilecek bir durum da, gerek rejimin gerekse Suriye toplumunu oluşturan tüm unsurların bölge dışı güçlerle (devletlerle, örgütlerle) ideolojik ve real-politik işbirliklerine girişmeleridir (Yavuz, 2005). Rejim, uluslararası ilişkilerde konumunu güçlendirebilmek ve ülke içindeki gücünü askeri ve teknik açıdan geliştirebilmek için uzun süredir Sovyetler Birliği ve ardılı Rusya ile Rus pragmatizmine dayalı iş birliği yapmaktadır (Ercan & Tezcan, 2021, s. 82-83). Toplumu oluşturan unsurlar (etnik gruplar, cemaatler, aşiret ve kabileler) ise ülke dışından, kendilerini yerel rakiplerine ve rejime karşı koruyabilecek güçlerle ideolojik, askeri ve ekonomik ittifaklar meydana getirmiştir. Özellikle dini alanda Sünniler, Şiiiler, Selefiler küresel düzeyde eylem gerçekleştirebilme kabiliyetine sahip El Kaide, Müslüman Kardeşler, Hizbullah gibi örgütlerle tüm alanlarda iş birliği halindedir ve neredeyse tamamı bu yapıların Suriye’deki kolları görünümündedir (Aksu, 2021). Dolayısıyla rejimin etnik ve kültürel unsurların bir arada yaşama kültürünü geliştirmeyen, demokrasiyi tesis etmeyen tavrı karşısında, bu unsurların neredeyse tamamı, ülkenin bir kısmında veya tamamında kendi hakimiyetlerini kurmayı amaçlamaktadır. Bu siyasal habitat, Arap Baharı’nın özünde demokrasiye geçiş için

çaba gösteren sivil birey ve toplulukların başkaldırısı işlevini Suriye’de görmeyi engellemiştir.

Küreselleşme ile birlikte alışılmışın ötesi bir nicelikte büyüyen dünya ekonomisi, gelişmiş ve sanayileşmiş ülkelerin ve bu ülkelerin zengin sınıflarının lehine, geri kalmış ülkelerin ve zaten durumları oldukça kötü alt sınıflarının aleyhine yeni bir adaletsizlik doğurmuştur. Özellikle geri kalmış (ama dünya ekonomisinin temel ihtiyacı olan doğal kaynakları, ana mal ve hammaddeleri temin eden) ülkelerde, yaşanan ekonomik krizleri çözebilecek hamleler yapılamamıştır. Bu ülke iktidarları ekonomik krizlerden yıkım derecesinde etkilenen toplumlarını milliyetçi ya da dinsel söylemlerle teskin etmeyi ve yer yer de “siyasal reform” ve “ekonomik mucize” vaatleriyle, oyalamayı tercih etmiştir. Artan huzursuzluklara tepki verebilecek eğitilmiş bireyler, başlarda siyasal muhalefete katılmış ama gördükleri siyasal baskı, demokratik muhalefetin sönükleşmesine ya da yurt dışına göç etmelerine neden olmuştur.

Arap Baharı tanımlamasının ilk formu “Yasemin Devrimi”dir. Tunus’ta 1956–1987 Habip Burgiba “tek adam” yönetimine son verdiğini ilan eden Zeynel Abidin Bin Ali 1987’de iktidarı ele geçirdikten sonra, selefinin izinden giderek kendi tek adam yönetimini kurmuştur. 2008 küresel ekonomik krizi ile birlikte yaşanan yüksek işsizlik ve enflasyon, nüfusun önemli oranı gençlerden oluşan Tunus’ta Bin Ali yönetimine muhalefetin artmasına ve sesini yükseltmesine zemin hazırlamıştır. Tunus’ta başlayan, önce Yasemin Devrimi ve ardından Arap Baharı olarak isimlendirilen sosyal hareketlilik, bazı yazarlara göre çağın ilk “siber devrimi”dir. Zira muhalefeti başlatan ve yönlendiren aktivistler, ilk çıkışlarını blog yazarları olarak gerçekleştirmişler, sokak hareketlerini başlatan çağrılar ise internet siteleri ve sosyal medya hesaplarından yapılmıştır. Tunus’ta başlayan hareketliliğin ilk eylemi ise Tarık el-Tayyib Muhammed Buazizi isimli gencin, yönetimi protesto etmek amacıyla kendini yakmasıdır. Buazizi, “26 yaşında, üniversite mezunu, işsiz, seyyar satıcılık yapan, ekonomisi ve yaşam koşulları oldukça kötü Sidi Bu Zeyd (Sidi Bouzid) kentinde yaşamaktadır”. Bu profil, Yasemin Devriminin ülkedeki hangi katmanları ve mekânları doğrudan etkilediğini anlatmaktadır. Literatürde ve ekonomi medyasında Tunus’un yaşadığı sosyal, siyasal ve ekonomik travma, Bin Ali yönetiminin Dünya Para Fonu (International Monetary Fund – IMF) ile gerçekleştirdiği iş birliği ile de ilişkilendirilmektedir (Özkoç, 2019, s. 707).

Tunus’ta Buazizi’nin ölümü ile yeni bir aşamaya geçerek hızlanan, yoğunlaşan sokak hareketlerini Rejim, güvenlik görevlilerine göstericilerin üzerine ateş açma emri vererek bastırmaya çalışmıştır. Hareketliliğin çoğu blog yazarı aktivist liderleri ise bu şiddete, güvenlik görevlilerine Yasemin çiçeği verilmesi önerisini getirmişler ve bu öneri hareketliliğin Yasemin Devrimi olarak adlandırılmasına yol açmıştır. Yasemin çiçeğinden ilhamla hareketlilikler Arap Baharı olarak adlandırılmış (Öcal, 2021) ve Cezayir, Libya, Mısır, Bahreyn ve Ürdün’e sıçrayan muhalif eylemlerin tamamı bu başlık altında tanımlanmıştır. Arap Baharı, Tunus’ta Cumhurbaşkanı Zeynel Abidin Bin Ali ile Başbakan Muhammed Gannuşi’nin ülkeyi terk etmelerine yol açmıştır. Mısır’da Hüsnü Mübarek ve Libya’da Muammer Kaddafi’nin iktidardan devrilmeleri, diğer ülkelerde hükümetlerin istifası ve rejimlerin sert uygulamalarını yumuşatma sinyalleri, Arap Baharı’nın önemli sonuçları olarak tanımlanmaktadır (Tuygan, 2011, s. 153).

Suriye’de Arap Baharı Etkisi ve İç Savaş Süreci

Genel kabule göre Arap Baharı’nın etkilediği ülkelerden biri de Suriye Arap Cumhuriyeti’dir. Suriye; Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerinin neredeyse tamamında görülen, Birinci Dünya Savaşı sonrası Kolonizasyon Modernleşmesi politikalarıyla kurgulanmış Avrupa yanlısı üst tabaka ve liderler tarafından yönetilmektedir. Bu kurguya

göre; ordu, bürokrasi ve orta sınıf sermaye ile elitler, temelde “anayasa”, “parlamento”, “siyasi partiler”, “genel ve yerel seçimler”, “yasama-yürütme-yargı iş bölümü”, “anayasa mahkemesi veya yüksek yargı denetimi” gibi parlamenter demokrasinin ve hukuk devletinin tüm enstrümanlarına sahip görüntüsünde olan devlet mekanizması ve kamusal düzenle iç içedir. Ancak, tek adam eksenli fiili durum, Ortadoğu ve Kuzey Afrika’ya özgü bir durum olarak benimsenmiştir. Ayrıca, bu demokrasi, toplumun, sıradan insanların ve sosyal grupların sisteme dahil olmasını sağlayabilecek ara mekanizmalar ve politikalarından yoksun haliyle kabullenilmiştir. Toplum, Birinci Dünya Savaşı öncesi tarihsel dönemlerden miras alınan “aşiret”, “kabile”, “tarikat” gibi arkaik kurumların ve kimliklerin merkezinde olduğu gelenekseli yaşamaya devam etmektedir. Suriye’de bu yapısal durum, Hafız Esad tarafından pragmatik bir sürdürülebilirliğe ulaşmış kabul edilmektedir. Zira bazı yazarlara göre Hafız Esad, Suriye’nin, Ortadoğu tarih, etnik yapı ve kültürünün, her döneminden ve her karakterinden bakiye kalan unsurlarının gelenekselin içinde bulunmaları, kendi aralarında rekabet içinde olmaları, birbirlerini soyutlamaları, bazen şiddetli çatışmalara dönüşen iletişim sorunlarını, iktidarını koruyan, pekiştiren bir avantaj olarak görmüş; uluslaşma sürecini engelleyerek yapının devamını sağlamıştır (Azar, 1990; Moser & Weiss. 2003). Böylece, 1 saatlik karayoluyla yapılacak ülke içi seyahatte; iki, üç din ya da mezhep, iki üç farklı dil veya lehçe, iki üç ve bazen daha fazla etnik kökene rast gelinen Suriye ülkesi profili; Hafız Esad’ın iktidarının tek adam stratejisinin dayanağı olmuştur. Bu, sürekli gerilim üreten yapısal durum; literatürde dahi sık sık eleştirilen, “Sykes Picot’nun cetvelle çizilen devlet sınırları” vaziyetini de doğurmuştur. Zira, Keldani, Asuri, Yezidi, Sünni Arap, Şii Arap, Nusayri, Yezidi, Kürt, Türkmen, Çerkez-Çeçen, Ermeni, Rum köylerinin, mahallelerinin yan yanlığı, neredeyse tüm Suriye kent ve kasabalarının genelini hasletli durumundadır. Bu güçlü heterojenlik, Hafız Esad ve aslında “Suriye kimliklerinden sadece biri” durumunda bulunan Nusayrilere, iktidara odaklanan ve iktidarı koruma avantajına sahip, “siyasal güç” olmayı sağlamıştır. Bu yaklaşımın doğal sonucu olarak Hafız Esad; Sovyetler Birliği (ve ardılı Rusya) ile askeri, başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkeleri ile ticari ve kültürel iş birlikleri geliştirerek, heterojen yapıyı baskılayan bir rejim ortaya çıkarabilmiştir.

Arap Baharı; Tunus, Cezayir, Mısır’da, Suriye’deki kadar radikal değişimlere neden olmamış kabul edilmektedir. Zira Suriye’nin bu oldukça dağınık ve neredeyse “ileri heterojen” sosyo-kültürel yapısı, Arap Baharı’nın Suriye üzerinde yıkıcı etkiler ortaya çıkarmasına neden olmuştur. İlk dalgada Hafız Esad’ın halefi Beşar Esad’ın “tek adam” rejimini geriletmesi ile doğan devlet boşluğunun kısa süre içinde Islamic State of Iraq and Al-Sham (ISIS) tarafından doldurulabilmesinin temelinde; “ileri heterojen” yapının “güçlü ve toplumsal birlikteliği temsil eden” bir muhalefeti yaratmamış olması bulunmaktadır. ISIS’a karşı birlikte mücadele, Birleşmiş Milletler (BM) tarafından önerilmişse de kısa süre içinde bölge dışı ülkelerin “vekâlet savaşları” stratejisi devreye girmiştir. ISIS işgali sona erdikten hemen sonra, neredeyse her biri bir bölge dışı güçle askeri ve siyasi iş birliği içinde olan etnik ve kültürel farklılığı temsil eden unsurların tarafı olduğu Suriye İç Savaşı aşamasına geçilmiştir. Bu nedenlerle; 2010 – 2011 Suriye genelinde Esad rejiminin etkisizleşmesi ve boşluğu ISIS’in doldurması birinci aşama, neredeyse her biri bölge dışı ülkeler tarafından desteklenen unsurların çatışmalarıyla geçen ve devam eden İç Savaş, ikinci aşama kabul edilebilir.

Hafız Esad rejiminin 2010–2012 arası dönemde, birinci aşamada; Suriye ülkesindeki devlet hakimiyetini kaybetmesi ve boşluğu ISIS’in doldurmasına ve buna karşı harekete geçen savaşan tarafların neredeyse hepsinin, sivil halka yönelik, katliam düzeyine ulaşan saldırılarına yol açmıştır. Halep kentinde yoğun olarak yaşanan bu kaotik durum; kentin o tarihte ülke nüfusunun %28’inin bu kentte yaşaması ve kent arazisinin, ülke yüzölçümünün

%37'sini oluşturmasının da etkisiyle ülke yıkımına dönüşmüştür. Bu alandaki konut ve diğer bina stokunun %44'ü; elektrik, su altyapılarının %51'i ve ulaşım altyapısının %43'ü kullanılamaz duruma gelmiştir. Yaşanabilirlik koşullarının hızla azalması, Halep başta olmak üzere orta ve kuzey Suriye kentlerinde yaşayanların göç hareketliliğine neden olmuştur. Birinci aşamada göç hareketliliğine dahil olan yaklaşık 9 milyon Suriyeli, ülke nüfusunun %40'ını oluşturmaktadır. Bunların yarıya yakını Türkiye'ye zorunlu sığınmacı statüsünde kabul edilirken %21'i Ürdün, Irak, Lübnan ve Avrupa ülkelerine yönelmiştir. %39'u ise ülke içinde aynı ülke içinde başka bölgeye kaçan kişiler yani ülke içinde yerinden edilmiş kişiler (*internally displaced persons-IDPs*) hayatta kalmaya çalışmıştır.

2012'den günümüze kadar süren dönemde, ikinci aşamada ise; Kuzeyden Güneye, Doğu'dan Batı'ya (Şam'a kadar uzanan) bir alan "savaş cephesi"ne dönüşmüştür. Bu aşamada petrol, elektrik, içme suyu rezerv kaynaklarının ele geçirilmesi ve bunların altyapılarının yıkıma uğraması; ekilebilir tarım arazilerinin tahrip edilmesi, ülke içi ulaşım ağlarının fiziksel yıkımı ya da belli bir unsurun bloke etmesi nedeniyle devre dışı kalması gibi nedenlerle oluşan fiziksel yıkım, ilk aşamaya göre makro seviyeye yükselmiştir. Bu aşamada çatışma alanlarında, eğitim, sağlık, sınai üretim fiziki altyapılarında yaşanan yıkıma dayalı envanter kayıpları ortalama %71 düzeyindedir. İkinci aşamada göç hareketliliğine dahil olan veya potansiyelle dönüşen ilave 6 milyonluk bir kitle ortaya çıkmıştır. Bu kitle Suriye'de IDP pozisyonunda bulunmaktadır ve bunların İdlib merkezinde ve periferisinde bulunan 2 milyonu uluslararası göç kararlılığı gösteren kitle olarak kabul edilmektedir (UNHCR, 2021, s. 47).

Suriye'de Etnik ve Kültürel Tablonun İç Savaş Sürecinde Hareketliliği

Suriye ülkesinin "ileri heterojen" kültürel ve etnik dağınıklığı, sosyal ve kültürel yıkımın büyümesine yol açan temel etken durumundadır. Kesişen ve ayrışan özellikleriyle tüm etnik unsurlar, asırlardır devam eden iç içeliği Ortadoğu'ya mahsus kurumlarla dengelemeyi başararak bugüne kadar gelebilmiştir. Örneğin Araplar, Türkmenler, Kürtler aşiret ya da kabile örgütlenmelerine sahiptir ve bu yönleriyle ayrışmaktadır. Ancak aynı aşiret-kabile yapısı olası bir çatışmanın, aşiret-kabile reislerinin araya girmesiyle sona erdirilmesi seçeneğini diri tutmuştur. Öte yandan Ermeniler ve Türkmenler arasında olası bir gerilim Arap aşiret reislerinin arabuluculuğuyla sulha dönüşebilmektedir. Bariz bir şekilde Türkmenler ile Kürtler arasında toplumlararası topyekûn bir çatışma, her iki unsurun örgütleri arasında meydana gelen çatışmalardan dolayı alevlenmemiştir. Bu durumun temel nedeni, tüm farklılıklara rağmen hiçbir unsurun ayrı düştüğü hatta çatıştığı unsuru tamamen yok etme amacını gütmemesidir. Somut olarak, çatışmalardan dolayı yer yer bir aşiret – kabileye karşı sürülmeler, bölgeyi terke zorlamalara rastlansa da bu kolektif öfke durumları katliama dönüşmemiştir. Ama en önemlisi hiçbir gerilim veya çatışma bir etnik unsurun rakibi olan etnik unsuru topyekûn imha etme girişimine dönüşmemiştir. Farklılıklarla yaşamaya alışmış bir Ortadoğu geleneği – zaman zaman ve yer yer didişmeyi de gelenekselleştirerek- sürdürülebilmiştir.

Suriye'de Osmanlı sonrası, Sykes Picot ile kurgulanan jeo-kültürel düzen, her etnik ya da dini unsurun aralarında yaşayabilecekleri hoşnutsuzluklara rağmen rakip unsurları bertaraf edemeyecekleri bir gerilim yönetimine dayandırılmıştır. Ancak İç Savaş, her bir unsurun vekâlet savaşları yoluyla, rakiplerini bertaraf edebilecek, onları köy ve kasabalardan, ilçelerden hatta kentlerden sürebilecek askeri güce ulaşmalarını sağlamıştır. Artık Osmanlı sonrası, Sykes Picot ile kurgulanan dengeleme mekanizması etkisizleşmeye başlamıştır. Bu tarihsel dengelenme mekanizması Suriye İç Savaşı ile birlikte bozulmuştur (Perthes, 2014). İç Savaş, "farklılıkların sorunlu bir aradalığı"ni değişime uğratmıştır.

Literatürde, yoğun farklılıkların siyasal baskı ile bir arada yaşamaya zorlanması *Protracted Social Conflict* (Müzmin Toplumsal Çatışma) başlığı ile incelenmiştir. Yasin Atlıoğlu, Amerikalı siyaset bilimci Edward Azar'ın 2. Dünya Savaşı sonrasında özellikle 3. Dünya ülkelerinde gözlemediği bu durumu tespit ettiğini aktarmaktadır. Azar, “sosyo-etnik çatışmalar” olarak adlandırdığı bu eylemselliğin müzminleştiğini ileri sürmektedir (Atlıoğlu, 2018, s. 132). Azar'ın bu teorisinin Suriye özelinde, 2. Dünya Savaşı öncesini, 1. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemi de kapsayan bir geçerlilikte olduğunu söylemek mümkündür. Suriye iç savaşının olgusal olarak etkilediği en önemli durum, bu müzminliğe son vermesidir. Zira iç savaşın, müzmin çatışmaların taraflar açısından, “yine de bir arada yaşamak zorunda kalmak” sınırlılığını kaldırdığını, vekaleten elde edilen askeri gücün her bir unsuru, rakiplerini bertaraf etme, bölgeden sürme konusunda cesaretlendirdiğini ileri sürecektir kanıtlar gözlemlenmektedir. Özellikle Sünni – Şia geriliminde bu yöne dikkat çekilmektedir (Ulutaş, 2013).

Bu değişimin ana hatlarını şu şekilde tanımlamak mümkündür:

1- Her bir etnik ya da kültürel kimlik (unsur) geleneksel yönetim yapısını kaybetmiş, kimliğin, unsurun geleneksel yönetici sınıflarının kitleleri üzerindeki otorite ve yönlendirme etkisi ortadan kalkmıştır. Örneğin Türkmen, Arap ve Kürtlerin geleneksel aşiret –kabile düzenleri içinde aşiret– kabile reisine sadakatlerine dayalı, İbn-i Haldun'un “asabiye” tanımına uygun bağları silikleşmeye başlamıştır.

Ekonomik olarak aşiret –kabilesinin en zengini durumunda bulunan reis (şeyh, bey vb.)- iç savaşın ilk aşamasında servetini ve ailesini yurt dışına, özellikle Avrupa ülkelerine taşımaya başlamıştır. Başlarda geçici bir tasarruf olarak sunulan bu durum, İç Savaş'ın yıkıcılığı arttıkça başsız ve çaresiz kalan aşiret -kabilenin üyeleri arasında aşiret– kabile reisi ile yönetici sınıf durumundaki ailesine karşı hoşnutsuzluk ve itaatsizliğe dönüşmüştür. Dolayısıyla aşiret –kabilenin özellikle genç bireyleri için aşiret– kabile “düzeni” bir anlam ifade etmemeye başlamıştır (Koldaş & Ayaz, 2016, s. 12-13).

Bunun ilk etkisi, bölgeye “vekâlet savaşları” stratejisi gereği sokulan örgütlerin bu gençleri militan olarak devşirebilme seçeneğine kavuşabilmeleridir. Aşiret–kabile reislerinin, yöneticilerinin destek vermediği, yönlendirmediği, kaçtığı bir anda gençler, örgütler tarafından kendilerine teklif edilen 50, 100 ABD Doları aylık ve ailelerine yapılan gıda yardımı karşılığında militan olmayı kabul etmeye başlamıştır. Bu durum bölgede güç sahibi olmaya çalışan ve bir örgüt üzerinden etkili olmaya çalışan, bölge içi ya da dışından tüm ülkelerin başvurduğu bir yöntem durumundadır. Dolayısıyla İç Savaş'ın bitmesinin bu kitleler üzerindeki ilk etkisi, alternatifi olmayan, ellerindeki tek istihdam ve ekonomik seçeneğinden mahrum kalmalarıdır.

2- Benzer yapı çözülmesi İslam dininden olmayan etnik unsurlar için de söz konusudur. İç Savaş'ın ilk aşamasında ISIS, Hristiyanlara hatta İslamiyet dışında kabul ettiği gruplara karşı büyük saldırılar düzenlemiştir. Bu saldırılar asırlardır Ermeni, Süryani, Keldani, Asuri, Yezidi cemaatleri üzerinde yönetsel güçleri bulunan dini önderlerin, rahiplerin, kilise mensuplarının hayatlarını kaybetmelerine ya da Suriye'den ayrılmalarına neden olmuştur.

3- Suriye'nin ülke sınırlarının Sykes Picot Anlaşmalarıyla belirlendiği genel kabulü, Ortadoğu'da benzer hatta aynı etnisitelerin, etnik kimliklerin ve kültür gruplarının ülke sınırları ile bölündüğünü de kabul etmeyi gerektirmektedir. Ancak bu unsurların Türkiye, Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün ülkelerinde kalan her parçası, 1915 sonrasında değişime uğramış durumdadır. Örneğin Türkiye, Irak ve Suriye sınırları içinde kalan Kürt nüfus grupları, sınırları içinde kaldıkları ülke diyalektiklerinin uyumlu parçalarına dönüşmüş durumdadır.

Aynı aşiretten –kabileden olsalar dahi bu öbeklerin her biri kaldıkları ülkenin diğer unsurlarıyla ve ülkenin değişen sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapılarına eklenmiş durumdadır. Kürtler örneğinde olduğu gibi bölünmüş ve başkalaşmış Kürtlerin bir araya getirilmesi YPG/PYD gibi örgütler eliyle dayatılmaktadır. Bu dayatmanın Suriye ve diğer ülkeler dışında yeni siyasi varlıklar elde edilmesi amaçlı olduğunu bizzat bu örgütler dile getirmektedir (İyitat, 2018, s. 9).

4- Unsurları temsil ettiğini iddia eden ama bu unsurlardan kopuk örgütlerin ordulaştırılması Suriye İç Savaşı'nın hâlihazırda gündemde tutulan üç seçenek dışında yeni bir seçenek için kotarıldığını göstermektedir. Birinci seçenek Beşar Esad, Esad ailesi ve Nusayri azınlığın yönetimden çekilmesidir. İkinci seçenek Beşar Esad yönetimindeki rejimin tüm tarafların onayını alan yeni bir anayasal sistem içinde Suriye'nin yeni bir siyasal sisteme geçmesine rıza göstermesidir. Astana sürecinde olduğu gibi Rusya, Amerika Birleşik Devletleri(ABD) ve diğer bölge dışı güçlerin güdümünde sağlanmış, de facto bir bölünme ise üçüncü seçenek olarak sunulmuştur. Bu seçenek, her bölge dışı gücün bir yerel unsuru (daha doğrusu o unsuru temsil ettiğini ileri süren örgütü) himaye etmesine dayalı bir denge ve çatışmasızlık öngörmektedir.

Üç seçenek dışında, ordulaştırılmış örgütler eliyle Suriye coğrafyasına dağılmış etnik, dini, kültürel unsurların her birinin Suriye'nin belirli bir coğrafi bölgesinde toplanmaya zorlanması söz konusudur. Bu siyasete göre örneğin neredeyse Suriye'nin her tarafında dağılmış ve asırlardır bu halini koruyan Kürt köyleri, ABD güdümündeki YPG/PYD eliyle, Haseke bölgesinde toplanmaya zorlanırken, Şii Araplar Deyrezzor'un doğusunda Irak sınırına doğru İran güdümündeki Hizbullah tarafından iteklenmektedir. Benzer durum Kuteyre'nin güneyine İhvan (Müslüman Kardeşler) güdümündeki örgütler tarafından Sünni Arapların iteklenmesi biçiminde tekrarlanmaktadır. Bu toplanma, öbeklenmelerin ordulaştırılmış örgütler kontrolüne verilmesi, Suriye içinde IDP'ler açısından “sadece çatışmalı alanlardan uzaklaşarak hayatta kalma” amacının yönlendirilmesidir. Suriye'nin farklı bölgelerindeki yerleşimlerini terk ederek belli alanda öbeklenenlerin, aynı etnik ya da kültürel kökenden gelseler de İç Savaş bitiminde toplandıkları bölgede kalmayıp geldikleri yerlere dönme niyetleri fiili olarak gerçekleştirilemez duruma gelmiştir.

Göç olgusu açısından ele alındığında göç edenlerin geri dönüşlerini engelleyen ekonomik bir engelden ibaret görülse de mülksüzleşme sorunu; vatandaşı olduğu kent ve ülkeden sürülme, demografik yapının zorla değiştirilmesi (ki bu sadece beşeri olmayıp tarihi, kültürel mirasın yok edilmesi, kişisel belge ve verilerin tahribi, mal varlıklarının yağmalanması gibi çoğu savaş suçu niteliği taşıyan insan hakları ihlalleri ile birlikte değerlendirilmelidir), göç edilen kent ve ülkede hayatı sürdürmeye yetecek sermaye ve malvarlıklarından mahrum bırakma eylemleri içeren karmaşık bir sorundur (Syrian Association for Citizens Dignity –SACD, 2021).

Yoğun Mülksüzleşme Sorunu ve Mülksüzleştirilmenin Amacı

Göç hareketliliklerinin göçmen üzerindeki önemli etkilerinden biri de “Mülksüzleşme olarak kabul edilmektedir. Yaşadığı yerden kopan birey göç etmekte, çoğunlukla işçi olarak hayatını sürdürmek zorunda kalmaktadır. Bu süreçte, mülk olarak istinat edebileceği varlıklarını kaybetmekte, kapitalist sosyal örgü içinde “sermayesi olmayan birey” olarak yaşamını idame ettirme çareleri aramaya başlamaktadır. İşçiliğe geçiş ise göçmenlerin belirli bir kısmı için sosyal, ekonomik güvence sağlayabilmekte, çok daha azı da işçilikten elde edebileceği gelire mülk edinebilmektedir. Bu döngü göç etmek zorunda kalan bireyler açısından göçün travmatik sonuçlarına kaynaklık etmektedir. Terk edilen eskiden yaşanan

yerde ortaya çıkan mülk kaybı geri dönüşü, göç edilen yerde mülksüzlük ise uyum sürecini engelleyen bir faktör olmaktadır.

Suriye kaynaklı göç hareketliliğinin ülke içi boyutunda IDP'ler "Mülksüzleşme" sorunu ile karşı karşıyadır. Çatışan tarafların kentlere, altyapıya ve binalara verdiği zarar sonucunda göçmenlerin çadır kentlerde yaşama ve insani yardımlarla hayatlarını sürdürme dışında seçenekleri ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla bu koşullarda yaşama niyetiyle ayrıldıkları yerlere dönme kararı vermeleri mümkün olmamaktadır.

Ülke dışı boyutta ise göç edenler; geçiş ülkelerinde veya varış ülkelerinde yeni bir hayat kurmalarını sağlayacak mülk ve sermayeden yoksun kalmaktadır.

Mülksüzleşme, göç hareketliliğine neden olan olayların sonucu olarak ele alınmakta, istila amaçlı savaşlarda "ele geçirme" stratejisine dayanmaktadır. Olaylara sebep olanlar veya dahil olanlar, çatışma ve şiddet ile gelen yıkımdan sağ kurtulanların olduğu kadar göç etmek zorunda kalanların mal varlıklarını "ganimet" kabul etmektedir.

Mülksüzleşme, Suriye iç savaşının da ortaya çıkardığı bir sorundur. Ancak diğerlerine göre daha çetrefillidir. Görünürde Suriye Devleti ve Esad Rejiminin muhatap olduğu bir çatışma ortamında, "iç savaş" nitelemesi yapılsa da göç etmek zorunda kalanlar bu çatışmaların tarafı değildir. Çoğunlukla rejimle ve kendi aralarında çatışan taraflar arasında gerçekleşen çekişmedir.

Bir kent veya kasabada, bunların banliyö ve köylerinde yaşayan sivil halkın kendileriyle aynı etnik ya da kültürel özelliklere sahip çatışma tarafı örgüt ya da gruplar tarafından bu silahlı gücün kontrol ettiği bölgelere göç ettirilerek burada kümelenmeye zorlanması, Suriye IDP hareketliliklerinin temel karakterine dönüşmüştür. Göçmenler, ayrılmalarıyla meydana gelen mülksüzleşmeyi, göç ettikleri yerlerden sürülen eski kent sakinlerinden kalan mülklerle telafi etmeye yöneltilmektedir. Bu durum aslında IDP hareketliliğinin doğurduğu mülksüzleşmenin yerelde meşrulaşmasına yol açmaktadır.

Ülke dışına yönelen göç hareketliliğinin doğurduğu mülksüzleşme sorunu ise daha derin etkilere yol açmaktadır. Göçün ani ve zorunlu karakteri çoğu Suriyelinin yanlarına giysi bile almadan göç etmesine yol açmıştır. Bu durum, kentlerindeki, ülkelerindeki mallarını kaybetmeleri yanında göçmenlerin yaşamlarını sürdürebilecekleri geçiş ve varış ülkelerinde, hayatlarını sadece insani yardımla sürdürebilecek duruma düşmelerine yol açmaktadır.

Mülksüzleşme, Suriye iç savaşında çatışan tarafların hasımlarının siyasal gücünü kırma amacını sağlayan bir politik amaca dönüşmüş durumdadır. Zira ele geçirilen yerleşim yerinin sakinlerinin sürülmesi, mekânı terk etmeye zorlanmaları yanında, mekanla her türlü hukuki ve ekonomik bağlarının kesilmesi, daha önce bu yerleşim yerinde hak iddia eden siyasi grubun; mekânın kendisine aidiyet iddiasını kanıtlayabileceği sicillerden, belgelerden ve olası sayımlarda dayanabileceği nüfustan mahrum kalmasına yol açmaktadır.

Suriye'de, dünyanın karşılaştığı Filistin, Kıbrıs ve benzeri göç mülksüzleşmelerinden daha yoğun yaşanan mülksüzleşme sorunu, hukuki boyutuyla Arap Baharı, Esad rejimine isyan ve diğer gerekçelerle izah edilemeyen farklı ve yoğun bir değişimin olduğunu göstermektedir.

Etnik ve Kültürel Tarafların "Yurt" İddiaları ve Aidiyet

Suriye ülkesinin; Irak, Lübnan, Ürdün ve İsrail ile Suudi Arabistan ülkelerini kapsayacak etnik ve kültürel hareketlilik içinde bulunduğu; Sykes Picot ile kurulan siyasal düzenin de adeta "geçici" olduğu kabul edilmektedir. 2010'da başlayan Suriye iç savaşı bu geçiciliğe; bir kısmı doğrudan çatışan tarafa dönüşen kimliklerin Suriye Rejimi tarafından

sağlanan suskunluğuna son vermiştir. Dolısıyla her biri tarihin bir döneminde, ülkenin belirli bir bölümünde hâkim olmuş ve bu geçmişe istinaden yeniden etkin olmak için uygun koşulları bekleyen unsurlar olarak kabul edilmektedir. Unsurlardan bazıları ümmetçilik, mezhepçilik; bazıları ise -uluslaşma süreci devam eden gecikmiş veya- mikro milliyetçilik güden çatışma taraflarıdır. Örneğin ülke nüfusunun %12'sini oluşturan Nusayriler, Arap kökenli olarak kabul edilmektedir. Nusayriler 7. Yüzyıldan bu yana Suriye'nin batısında egemenlik kurmayı başarmış, Roma İmparatorluğu döneminde müstakil eyalet kurmuşlardır. Arap-İslam fetihleriyle birlikte İslam'a geçen ama Şia'nın bir kolu olmayı tercih eden topluluğa Fransızlar, 1920'de, bir Fransız vali yönetiminde olsa da Nusayri Alevi Devleti kurdukları ve bu devlet 1936'ya kadar bu isimle, 1936'dan 1946'ya kadar da Lazkiye Hükümeti olarak devam etmiştir. Bu siyasallaşma süreci günümüz Suriye'sinde Nusayrilerin devlet aygıtını elinde tutan etnik unsuruna dönüşmesini sağladığı gibi Suriye iç savaşının da en etkin siyasal grubu olmasına neden olarak gösterilmektedir. Özellikle Lazkiye, Tarsus bölgeleri Nusayriler tarafından kadim yurt olarak kabul edilmektedir.

Nusayriler gibi Suriye'deki diğer etnik-kültürel unsurlar da tarihsel bir dönem ve belirli bir coğrafi alanla kendilerini aidiyet temelli ilişkilendirmektedir. Ermeniler, M.Ö. 95'lerde Antakya havalisinin hâkimi olduklarını, Halep ve Antakya arasında, Doğu- Batı ekseninde köy ve ilçelere sahip olduklarını belirtmektedir. Lübnan ve Suriye bölgesinin bir başka unsuru Grekofon Müslüman olarak adlandırılan Rum kökenlilerdir. 20. yy. ortalarına kadar görünür sıklıkla, günümüze kadar ise seyrekleşerek Yunanca konuşan bu kimlik, Batı Suriye'de, Hamidiye kenti ilçe ve köyleriyle aidiyet iddiasındadır. Ülke nüfusunun %15'i olduğu kabul edilen Kürtler de tarihi geçmişe ve yurda, bölgeye sahip oldukları iddiasındadır. Halep-Haseke bölgesinde kontrol sağlamaya, ülkenin farklı bölgelerinde yaşayan Kürtleri bu bölgeye yerleşmeye, bölgede yaşayan diğer kültürel ve etnik unsurları göç etmeye zorlamaktadırlar. Kendilerini Arami ve Keldani olarak da adlandıran Süryaniler ise resmi tarihçelerini M.S. 37'de Mor Petrus tarafından Antakya'da kilise kurmasına kadar götürmektedir. Süryaniler kendilerini; milattan önceki tarihleri de dikkate alındığında Suriye'de uzun süre egemen olmuş en eski etnik ve kültürel unsur kabul etmektedirler. Suriye'de tarihsel geçmiş ve coğrafi bölge aidiyeti iddiasında Türker de bulunmaktadır. Literatürde Türklerin 7. Yüzyıldan itibaren bölgeye göç etmeye, 10 ve 11. Yüzyıldan itibaren de fetihlere giriştiğine ilişkin çalışmalar bulunmaktadır. 1516-1918 arasında ise Suriye Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinde kalmıştır. Bugün Türkmen olarak adlandırılan Türkler özellikle Halep merkez, ilçe ve köylerinde etkin olmaya çalışmaktadır.

Kentlerin Değişen Kimlikleri

Ortadoğu'nun genelinde görülen kent kimliği baskınlığı Suriye'de de görülmekle birlikte Suriye iç savaşı sürecinde silikleşmeye başlamıştır. Kent kimliği, bir kentin diğerlerinden kendisini ayıran farklılıklarını tanımlamaktadır. Bu farklılıklar kentte yaşayanların belirli bir dönemde ortaya çıkardıkları sosyal, kültürel, iktisadi olgulara, eser ve eylemlere dayanmaktadır. Ruşen Keleş kentlerin kendilerini diğerlerinden ayırt etmeye yarayan özelliklerinin bir yaşam biçimi ortaya çıkardığını ve bunun kimlik olarak tanımlanabileceğini belirtmektedir (Keleş, 2005, s. 9). Bozkurt Güvenç ise kentlerde sosyal ilişkilerin inancı da içine alan karmaşık nedenlere dayandığını ve bunlar içinde benimsenen, davranışa dönüşenlerin o kentin kentliliğinin belirginleşmesine neden olduğunu belirtmektedir. Keleş, Lewis Mumford'un "Kentlerin Kültürü" adlı eserinden "kent bir topluluğun kültürünün ve erkinin yoğunlaştığı yer, zamanın bir ürünü ve birikimidir" tespitini aktarmaktadır. Buna göre uygarlıkla kentlilik arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır (Güvenç, 2020).

Suriye iç savaşı öncesinde Suriye’de bulunan her kent, tarihsel birikimle oluşmuş özgün farklılıklara sahip olmuşlardır. Arabistan, Asya ve Avrupa’dan göç eden insanların oluşturduğu Suriye toplumu, bu coğrafi alanların kültürlerinin de bulunduğu bir alan durumundadır.

Yaşanan kent, sosyal ve kolektif kimliğin inşasında belirleyici kabul edilmektedir. Moiser ve Weiss’e göre kentlerin sosyal ve kolektif kimliklerin oluşumunda inşai etkileri bulunmaktadır. Sosyal temsil, kent yaşamı ve sosyal ya da kolektif kimliklerle doğrudan ilişkilidir. Siyasal olarak da toplumun geneline veya dünyaya; insan davranışlarını, geleneklerini, inançlarını meşrulaştırmak için dayanak sağlamaktadır. Uluslaşma sürecinde ulusa ait vatandaşlık statüsünü kazanmakla doğrudan ilgilidir (Moser & Weiss, 2003, s. 22). Dolayısıyla Halep, Şam ve diğer Suriye kentleri, Ortadoğu’nun tüm kentleri gibi oldukça eski tarihlerinden kaynaklanan insan birikimlerinin mekânlarıdır. Bu insanların yaşadıkları kente dayanarak kurguladıkları ve kuşaklar boyu ancak oluşabilecek kentlilikleri aynı zamanda onların sosyal ve kolektif kimliklerinin de inşai unsurudur. Suriye iç savaşı taraflarının kentlerin demografik yapılarını değiştirme ve hatta etnik temizlik girişimleri sadece bir nüfus siyaseti değildir.

Sonuç

2011’den itibaren Suriye iç savaşı ülkenin üniter yapısına geri dönülemez darbeler vurmuştur. Tarihsel açıdan ülkeyi oluşturan etnik – kültürel kimliklere ait bölgeler sahiplerinin dışında güçlerin eline geçmektedir. Suriye’deki iç savaşın neredeyse tüm tarafları, kendi kontrol bölgelerinde, temsil ettiklerini iddia ettikleri yaşam alanlarından daha fazlasını ellerinde tutma mücadelesi vermektedir. Tüm çatışan unsurlar, sahiplendikleri etnik, kültürel kimliklerden olmayanlara karşı şiddet uygulamaktan çekinmemekte, varlıklarına el koymakta ve göç etmeye zorlamaktadır. IDP’ler buldukları kente gelmeden önce en az bir defa daha göç etmek zorunda kaldığına dair raporlar bulunmaktadır.

Tarihsel olarak sürekli heterojen sosyo-kültürel yapıya sahip Suriye’nin barındırdığı kimlikler ve bunların yaşam alanları arazide dağınık ve kaotiktir. Örneğin bir ilçede, ülkedeki tüm kimliklerden insanların yan yana köylerini, mahallelerini, sokaklarını bulmak mümkündür.

Bu kaotik durum Osmanlı İmparatorluğu dahil olmak üzere bölgeye hâkim olan tüm devletlerin sorunu olmuştur. 1916 Sykes Picot Antlaşmaları da bu amaçla hazırlanmış, başarısız olmuş bir proje kabul edilebilir. Sykes Picot (1916) sonrasında Fransa’nın uygulamaya çalıştığı “kolonizasyon politikası” da uzun erimli olmamış, tamamında sağlayamadığı kontrolü Nusayri – Alawi devleti ayrışması ile elde etmeye çalışmıştır. Ancak kısa süre içinde bu plan da başarısızlıkla sonuçlanmış, Suriye Arap Cumhuriyeti’nin 1945’de kurulmasıyla bu amaçlar atıya bırakılmıştır.

Hafız Esad’ın yönetimi ele geçirmesiyle birlikte Suriye Devleti, Sünni Arapların, Kürtlerin ve Türkmenlerin yok sayıldığı, nev-i şahsına münhasır bir siyaset uygulamıştır. Bu dönemde SSCB (ve Rusya) destekli rejim; kendi aralarında ve rejimle sürekli rekabet, mücadele eden totaliter siyasal sistemi benimsemiştir. Suriye iç savaşı, kentlerdeki tarihsel çeşitlilik iç savaş sonucunda kentlerin yeniden ayağa kalkamayacağı yıkımlarla sonuçlanmıştır.

İç Savaş sürecinde kentlerin ve altyapıların karşılaştığı toplumsal ve fiziki yıkım, ülkenin iç ve dış göç kaynağıdır. Kentsel–mekânsal yıkımın her bir -bölgeden ya da bölge dışı ülkelerle vekâlet savaşları karşısında, ilişkide bulunan- örgütlerin kontrolünde düzelmesi teknik açıdan zordur. Zira yıkım sonrasında yeniden iskân için gereken finansman ihtiyacı

oldukça yüksektir. Sürdürülebilir olmayan, kentlerin yaşanabilir duruma getirilmesi girişiminin, etnik kompozisyonun göç yoluyla kentlere yeniden dağılımı amacı gütmesi Suriye iç savaşının önemli bir yönüdür.

Göç yönetimi açısından, göç kaynağı kentlerin geri dönülemez duruma getirilmesi (fiziksel yıkım, demografik yapının değiştirilmesi, etnik – kültürel yapı değişimi) Suriye kentlerinin genelinde görülmektedir. İç savaş sırasında kendiliğinden gelişen ya da iç savaşın bu amaçla kullanıldığı politik yaklaşım söz konusudur. Her iki olasılık da etnik kompozisyonun kentlere yeniden dağılımı, göç olgusunun yönetiminde, sadece insani yardımlarla giderilemeyecek problemleri çoğaltabilecektir.

Kaynakça

- Aksu, B. (2021, 26 Mayıs). Vekalet Savaşları Kapsamında Suriye İç Savaşı'nın Değerlendirilmesi, Yüzyıl Türkiye Enstitüsü. Erişim Tarihi: 8.2.2022, <https://21yyte.org/tr/suriye/vekalet-savaslari-kapsaminda-suriye-i-c-savasi-nin-degerlendirilmesi>
- Ataman, M. (2012). Suriye'de iktidar mücadelesi: Baas rejimi, toplumsal talepler ve uluslararası toplum. Seta Rapor, 6, 51.
- Azar, E. E. (1990). Protracted international conflicts: Ten propositions. In Conflict: Readings in management and resolution (pp. 145-155). Palgrave Macmillan, London.
- Ateş, H., & Ünal, S. (2004). Devletin doğduğu yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda idari hayat. Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, (8), 21-42.
- Athoğlu, Y. (2013). Suriye iç savaşı ve müzmin toplumsal çatışma, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 73, No. 1, 2018, s. 129-156. Erişim Tarihi: 4.10.2021. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/447825>
- Bilgin, N. (2016). Kimlik İnşası, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı 95, İzmir.
- Çetin, E. (2014). Hıristiyan Fundamentalizmi ve Ortadoğu'da Tanrıyı Kıyamete Zorlama Stratejisi. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(1), 1-16.
- Dursun, D. (2010). Ortadoğu'nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler. Journal of Social Policy Conferences, 0(50), 1231-1274. Erişim Tarihi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/iusskd/issue/81/9955>
- Embel, M. Ö. (2021). Orta Doğu'da Modern Devletin İnşası: Irak ve Suriye Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme. Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, 8(1), 157-189. Erişim Tarihi: 8.2.2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1205036>
- Ercan, A. & Tezcan, R.T. (2021). "Rusya'nın Suriye Politikasının Geçmişten Günümüze Etkileri", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 2021, Cilt 2, Sayı 42, 67-89, Erişim Tarihi: 17.2.2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1787615>
- Güvenç, B. (2020). İnsan ve Kültür, Boyut Yayın Grubu, İstanbul.
- Harunoğulları, M. (2017). Suriye İç Savaşı ve Küresel Etkilerinin Siyasi Coğrafya Açısından Değerlendirilmesi. Marmara Coğrafya Dergisi, (36), 315-326. Erişim Tarihi: 12.2.2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/327172>
- İyiat, B. (2018). Suriye İç Savaşında Kürtler ve PYD Terör Örgütü, Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 1(2), 2-10. Erişim Tarihi: 11.2.2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/614333>
- Keleş, R. (2005). Kent ve kültür üzerine. Mülkiye Dergisi, 29(246), 9-18. Erişim Tarihi: 4.2.2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/839>
- Kodaman, T. & Birsal, H. (2012). "Arap Baharı Rüzgârında Bir Kimlik Arayışı, Arap Milliyetçiliğinden Suriyeliliğe: Bir Suriye Paradoksu", Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 4(7), 17-29. Erişim Tarihi: 12.2.2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/213926>

- Koldaş, U. & Ayaz, E. (2016). “Suriye’de Mezhepsel Bölünmüşlük, Barış Süreci ve Avrupa Birliği’nin Rolü”, Yakın Doğu Enstitüsü (YDE) Yayınları, KKTC, 2016. Erişim Tarihi: 8.2.2022. https://yde.neu.edu.tr/wp-content/uploads/sites/170/2018/02/YDE_SuriyeAB.pdf
- Lewis, B. (1964). Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XII.
- Moser, G. & Weiss, K. (2003). Espaces de vie: Aspects de la relation homme-environnement, Armand Colin, Paris.
- Öcal, H. (2021, 29 Temmuz). “Arap Bahar’ında açan hiçbir çiçek yaşamadı”, Milliyet. Erişim Tarihi: 27.12.2021. <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/hakki-ocal/arap-baharinda-acan-hicbir-cicek-yasamadi-6562030>
- Özkoç, Ö. (2019). Tunus’ ta demokrasiye geçiş süreci ve En-Nahda’nın ideolojik dönüşümü. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 74(3), 689-718. Erişim Tarihi: 9.2.2022. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/680931>
- Özkul, M. (2011). Ortadoğu’daki Halk Hareketlerinin Kaldıraçları: Küreselleşmenin Çelişkileri, İslami Düşünce ve Katılım. Akademik İncelemeler Dergisi, 6(2), 93-122. (Erişim Tarihi: 23.5.2021, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akademikincelemeler/issue/1548/19015>)
- Perthes, V. (2014, 17 Mart). Three years of conflict in Syria: No proxy war, no solution without society, Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP), Erişim Tarihi: 18.11.2021. <https://www.swp-berlin.org/publikation/three-years-of-conflict-in-syria-no-proxy-war-no-solution-without-society>
- Seyhan, T. A. Ş., & Günay, E. (2015). Antik Çağ toplumlarının özellikleri, geleneksel statüleri ve iktisadi yapıyı belirleyen kurumları. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12(2), 141-166.
- Syrian Association for Citizens Dignity (SYACD). (2021, 17 Aralık). “Geri dönüşü tartışmaya başlamadan önce, BM’nin önceliği güvenli bir ortam oluşturmak olmalıdır.”, SYACD, 17.12.2021, Erişim Tarihi: 20.2.2022, <https://syacd.org/tr/geri-donusu-tartismaya-baslamadan-once-bmnin-onceligi-guvenli-bir-ortam-olusturmak-olmalidir/>
- Tuygan, A. (2011). Arap Baharı ve Libya Örneği. Mülkiye Dergisi, 35(272), 151-162. Erişim Tarihi: 18.2.2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/53>
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). Yazım Kılavuzu, (Erişim Tarihi: 22.5.2021, <https://www.tdk.gov.tr/icerik/yazim-kurallari/ayri-yazilan-birlesik-kelimeler/>)
- Ulutaş, U. (2013). “Suriye’de mezhepsel ve etnik iç savaş tartışmaları” 29.5.2013, SETA, Erişim Tarihi: 4.10.2021. <https://www.setav.org/suriyede-mezhepsel-ve-etnik-ic-savas-tartismalari/>
- UNHCR. (2021, Mart). Report on International Protection Considerations with Regard to People Fleeing the Syrian Arab Republic – Update VI, March 2021, HCR/PC/SYR/2021/06, UNHCR United Nations High Commissioner for Refugees. S.47. Erişim Tarihi: 11.2.2022. <https://www.refworld.org/pdfid/606427d97.pdf>
- Yavuz, C. (2005). “Genişletilmiş Orta Doğu Projesinin İkinci durağı Suriye mi?”, 2003, Sayı. 56, 2005, Ankara, s. 10-17.